

Іван Альмес

***The Oxford Handbook
of Early Modern Theology, 1600–1800,*
ed. by Ulrich L. Lehner, Richard A. Muller, A. G. Roeber
(New York: Oxford University Press, [2016]), xv + 668 p.**

Вивчення історії релігійної культури на українських теренах ранньомодерного часу передбачає ознайомленість, принаймні у загальних рисах, із тогочасним теологічним дискурсом. Загальне впровадження до основних тенденцій, напрямів, особливостей ранньомодерної католицької та протестантської теологій акумульовано у рецензованому «підручному компендіумі», який вийшов друком у рамках відомої серії Оксфордського університету «Oxford Handbook». Упорядниками видання є професор релігійної історії та історичної теології Ульріх Леенер (Університет Маркетта, США), проф. Річард Мюллер (Теологічна семінарія Кальвіна, США) та проф. Ентоні Грег Роебер (Пенсильванський державний університет, США). Особливу увагу привертає проф. Ульріх Леенер, який впродовж останніх років опублікував концептуальні монографії про ченців епохи Просвітництва¹, монастирські в'язниці ранньомодерного часу² та декілька праць, присвячених католицькому Просвітництву³.

¹ Ulrich L. Lehner, *Enlightened Monks: the German Benedictines, 1740–1803* (Oxford [u.a.]: Oxford Univ. Press, 2011).

² Ulrich L. Lehner, *Monastic Prisons and Torture Chambers: Crime and Punishment in Central European Monasteries, 1600–1800* (Eugene, Or.: Cascade Books, 2013).

³ Ulrich L. Lehner, *The Catholic Enlightenment: the Forgotten History of a Global Movement* (New York: Oxford University Press, 2016); див. також: *Enlightenment and Catholicism in Europe: a Transnational History*, ed. by Jeffrey D. Burson,

Книжка складається зі вступу, 42 есеїв та покажчика; есеї розподілено за трьома тематичними частинами: «Теологія — контекст і форма»; «Теологічні теми»; «Теологія та інші». Вибрана бібліографія наприкінці кожного з есеїв охоплює класичну та сучасну історіографію проблеми, що може стати добрим путівником для детальнішого ознайомлення із відповідною темою. Авторами есеїв є 43 науковці (богослови, церковні історики, дослідники релігійної культури, історики ранньомодерного часу) переважно зі США, а також Німеччини, Франції, Британії, Канади, Бельгії, Нідерландів, Греції, Фінляндії, Австралії. Хронологічні рамки їхніх розвідок охоплюють період від 1598 до 1815 р., тобто від завершення релігійних воєн у Франції до Віденського конгресу. Чи не найбільш уживаним у науковому дискурсі є конфесійний підхід до тлумачення теологічних проблем, тобто окремих аналіз католицького, православного, лютеранського, реформаційного чи контрреформаційного богослов'я. Разом із тим, ці різні теології об'єднано загальним концептом «ранньомодерної теології», відтак, виокремлюючим критерієм дефініції виступає культурно-історична епоха, адже саме за ранньомодерної доби богословське знання розділяється на субдисципліни з окремими методологіями. Основне завдання книжки — це акумулювати знання про тогочасну теологію. Як зазначають у вступі упорядники, зібрані есеї репрезентують головні риси ранньомодерного теологічного мислення та можуть дати поштовх до подальших конкретних досліджень. У цій рецензії-огляді буде детальніше представлено лише частину розвідок, передусім тих, що мають пряме чи опосередковане відношення до українського контексту.

Перша частина монографії («Теологія — контекст і форма») містить дві розвідки методологічного характеру та одну з «позаєвропейського світу» (non-European World), у якій професор історії Пенсильванського державного університету Ронні По-Чіа Хсія здійснює загальний огляд розвитку теології упродовж 1500–1800 рр. переважно в Латинській Америці (с. 11–24). Що ж до концептуально-методологічних есеїв, то перший («Джерела, методи і форми ранньомодерної теології») належить професорові-емериту

Ulrich L. Lehner (Notre Dame, Ind.: Univ. of Notre Dame Press, 2014); *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, ed. by Ulrich L. Lehner, Michael Printy (Leiden; Boston: Brill, 2010).

Регенсбурзького університету Ульріхові Ляйнсле (с. 25–42). Обговорюючи використання спільних джерел усіма християнськими богословами (Біблія і твори Отців Церкви), автор зауважує, що в ранньомодерну добу окреслилась певна специфіка їх інтерпретації. Наприклад, у католицькій теології — це система *loci theologici* з індивідуальними авторитетами для окремих відгалужень. Зокрема, чернечі ордени культивували власні традиції, відштовхуючись від різних джерел: серед домініканців і кармелітів босих домінував томізм, серед францисканців — скотизм, серед авґустинців — твори Егідія Римського (1246/1247–1316), натомість єзуїти не апелювали до середньовічної теологічної традиції (с. 25–28). Виразалась ранньомодерна теологія, за Ульріхом Ляйснером, у таких формах і методах: 1) *lectio* і *disputatio* на підставі коментарів Томи Аквінського та сентенцій Петра Ломбардського; 2) біблійні коментарі; 3) курси теології, часто колективного авторства, що кодифікували богословську традицію певної школи; 4) диспутації; 5) «позитивна теологія», тобто твори з моральної теології (*theologia moralis*) та з розглядом «випадків сумління» (*casus conscientiae*); 6) «протестантська систематична теологія» (protestant systematic theology) — наприклад, *loci* чи *propositiones* Філіпа Меланхтона і його послідовників; 7) контрверсійна (полемічна) теологія, представлена такими класичними зразками, як «Enchiridion locorum communium» Йогана Екка (1525 р.) чи «Disputationes de controversiis» Роберто Беларміно (1586–1593) (с. 30–38).

Пол Шор з Реджайнського університету (Канада) в есеї «Теологія і розвиток європейських конфесійних держав» (с. 43–57) аналізує роль релігії у період творення модерних держав, а саме: як релігійний досвід впливав на соціальні зміни; як відображалися конфесійні ідентичності у конструюванні державних кордонів, тощо (с. 43). Автор розглядає кілька теоретичних моделей, за допомогою яких науковці розв'язують ці проблеми, передусім процеси конфесіоналізації. Він розрізняє конфесіоналізацію «знизу» у протестантських державах та «згори» у католиків (тут використано приклад Ірландії: с. 48); роль особистої побожності монарха у Франції, відображену у візуальному мистецтві, яка символізувала сакральну основу королівської влади та впливала на конфесійну ідентичність мешканців (с. 49); «конфесійний абсолютизм» у тій частині Угорщини, що не входила до Османської імперії (с. 50). Стосовно теренів Речі

Посполитої, а відповідно й українських земель, то Шор згадує лише концепт Річарда Батервіка про «конфесійну шляхетську республіку» (с. 55).

Найрозлогішою в книжці є друга частина («Теологічні теми»: Theological Topics), яка охоплює 26 розвідок (а всього в праці, нагадаю, їх 42). Ці розвідки поділено за чотирма рубриками: «Католицькі теології», «Реформовані теології», «Лютеранські теології»⁴, «Інші християнські теології та “відроджувальні” рухи». Назви цих рубрик, як бачимо, відображають пріоритет упорядників щодо представлення протестантської та католицької теологій⁵, і то навіть з невеликим переважанням протестантизму. Зупинюсь лише на першій, «католицькій» рубриці як ближчій до українських реалій. В есеї «Містицизм і реформа в католицькій теології між 1600–1800 рр.» Ульріх Леенер та Вільям О’Браєн описують активізацію містицизму як основи теологічного оновлення. За спостереженням авторів, принципову роль у цьому відіграло нове розуміння святості, кодифіковане Папою Урбаном VIII у 1588 р. «Ранньомодерний святий» не обов’язково творив чуда, оскільки саме його праведне життя вважали чудом (с. 64–65). Ця засаднича зміна підштовхнула до появи різних осередків містицизму⁶ та, насамперед, таких іспанських містиків, як Тереза від Ісуса та Йоан від Хреста.

Розвідку пера професора екзегетики Майнцького університету Маріуса Райзера присвячено історії католицької екзегези. Автор виводить початок модерної християнської екзегези (і католицької, і протестантської) від праць двох гуманістів — Еразма Роттердамського та Йогана Рейхліна. Центральне місце в тексті займає представлення діячів і творів «золотої доби» ранньомодерної екзегетики

⁴ Окремий том серії присвячений феномену Реформації: *The Oxford Handbook of the Protestant Reformations*, ed. by Ulinka Rublack (New York: Oxford University Press, 2016).

⁵ Про концепт «ранньомодерний католицизм» детальніше див.: Nicholas Terpstra, «Early Modern Catholicism», in *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350–1750*, (New York: Oxford University Press, 2015), vol. 1: Peoples and Place, ed. by Hamish Scott, с. 601–625.

⁶ Пор. компендіум про християнський містицизм, де велику увагу приділено періоду Раннього модерну: *The Cambridge Companion to Christian Mysticism*, ed. by Amy Hollywood, Patricia Z. Beckman (New York: Cambridge University Press, 2012).

другої половини XVI — першої половини XVII ст. (с. 75–88). За автором, ідеться про утвердження критичної екзегези, проявом чого стали т. зв. *annotationes*, а найвідомішими трактатами — твори єзуїтів, здебільшого іспанського походження. За приклад наведено обсягом майже півтори тисячі сторінок тлумачень у форматі фоліо Беніто Перейри (1525–1610) на книгу «Вихід», а також праці Хуана Мальдонадо, Луїса де Алькасара та ін. Починаючи від другої половини XVII ст. пальма першості переходить до французьких теологів, серед яких найбільш знаним екзегетом XVIII ст. вважали бенедиктинця Огюстена Кальме (1672–1757), який упродовж 1707–1716 рр. разом із десятима співбратами опублікував тлумачення на всі книги Біблії у 23 томах (разом бл. 20 тис. сторінок), що їх переклав латиною Джованні Доменіко Мансі (с. 83).

Трент Помплун з теологічного факультету єзуїтського Університету Лойоли в Меріленді представляє у своєму есеї основні ідеї та твори христології⁷ і маріології, що побачили світ у ранньомодерну добу. Початком «модерної» маріології, за спостереженням автора, слід вважати т. зв. «справу Толедо», тобто виголошення у Севільї 8 вересня 1613 р. домініканцем Толедо проповіді, в якій він заперечував Непорочне Зачаття Діви Марії. Основні дебати стосовно Непорочного Зачаття, констатує автор, точилися між томістами і скотистами, а одним із найвідоміших представників «золотої доби марійних спекуляцій» був іспанський єзуїт Хуан Еусебіо Ніремберг (1595–1648). Що ж до «барокової христології», то генезу основних її тенденцій Трент Помплун прослідковує від трактатів трьох домініканців — Капрелія (бл. 1380–1444), Каєтана та Франциска Сильвестра Ферарського (бл. 1474–1528), а також виділяє окремо «домініканську христологію» (Шарль-Рене Білуар) і «єзуїтську христологію» (Франсиско Толедо). Підсумовуючи, він зазначає, що «теологи, які були строгими томістами у христології, мали схильність бути строгими томістами і в маріології» (с. 115).

Розвідку професора історії ранньомодерного часу Практичної школи вищих студій (Сорбонна, Париж) Жана-Луї Квантіна присвячено католицькій моральній теології (с. 119–134). Причиною

⁷ Детальніше про христологію в ранньомодерну добу див.: Mark W. Elliott, «Christology in the Seventeenth Century», in *The Oxford Handbook of Christology*, ed. by Francesca Aran Murphy (Oxford [u.a.]: Oxford Univ. Press, 2015), p. 297–314.

активного поширення творів з моралістики в Католицькій Церкві після Тридентського собору автор називає зміну розуміння поняття провини, а саме — її персоналізацію (с. 120). Серед бл. 1.300 творів, що вийшли друком упродовж 1550–1800 рр., більше половини, як підкреслює Квантін, було опубліковано у XVII ст. Зазвичай виклад тут слідував за Декалогом, а вчення про мораль базувалося на вченні про сім смертних гріхів. Найважливішим у другій половині XVI ст. вважають твір «наварського доктора» Мартіна де Ацпількуети під назвою «*Enchiridion confessariorum*», а відлік нової генерації моралістики ведуть від твору «*Institutiones morales*» (1600 р.) іспанського єзуїта Хуана Азора (1536–1603). Утім, заняття казуїстикою не вважали за престижне в інтелектуальних середовищах, а ті, хто спеціалізувався на моралістиці, не були кваліфіковані для вищих студій (с. 120–121). На прикладі аналізу творів з моралістики, написаних єзуїтами, автор говорить про формування т. зв. «єзуїтської моделі» католицизму. Зрештою, як він підсумовує, «моральна теологія розвинулась як юридичний дискурс», а моральні теологи постають як юристи, що спеціалізуються в релігійній (духовній) сфері (с. 123).

Привертає увагу есей Стефанії Тутіно про еклезіологію, де, зокрема, показано розуміння Церкви⁸ як *Communio* і *Respublica*, а також простежено, як це відображалось у тогочасних взаєминах Церкви з державою. Учення про Церкву як *Respublica* чи *Respublica Perfecta*, розроблене «саламанкською школою» (її представників ще називають «другими схоластами») під патронатом домініканця Франсиско де Віторії (бл. 1483–1546), знайшло прояв у теоріях «папізму» і «консиліаризму» потридентських часів (с. 153–154). Загалом же, з погляду авторки, «католицька еклезіологія XVII та XVIII ст. являє собою цінну дослідницьку перспективу, за допомогою якої можна зрозуміти тогочасні взаємовпливи між теологією та політикою, зокрема в контексті наростання абсолютизму і появи націоналізму» (с. 159).

Серед есеїв третьої частини монографії («Теологія та інші»), присвячених взаємовпливам між католицизмом та іншими кон-

⁸ Детальніше про сакраментальну теологію в ранньомодерний час див. статті четвертої частини («Від Реформації до сьогодні») книжки: *The Oxford Handbook of Sacramental Theology*, ed. by Hans Boersma (Oxford [u.a.]: Oxford Univ. Press, 2015).

фесіями чи релігіями, привертають увагу дві розвідки, що мають дотичність до українського контексту. У першій з них («Церкви Сходу та Просвітництво») викладача церковної історії Афінівського національного університету ім. Каподистрії Дімітріуса Мосхоса йдеться винятково про твори грецьких православних авторів, тож поняття «церкви Сходу» видається зашироким. Утім, на маргінесі автор згадує західні впливи в церквах східного обряду на теренах польсько-литовської держави: за його висловом, «частина православних слов'ян зустрічала Захід у межах Речі Посполитої» (с. 501). Окремо виділено постать Петра Могили: як констатує Мосхос, «діяльність єзуїтів та їхній схоластичний метод мотивували блискучого єпископа романського походження Петра Могилу (1596–1646) створити в 1631 р. у Києві академію вищої освіти, яка включала досягнення схоластицизму» (с. 503). Катехізис Петра Могили охарактеризовано як «середній шлях» (*middle course*) між католицизмом і протестантизмом, а за жанром автор відносить цю пам'ятку до католицьких конфесійних текстів доби Реформації (с. 504). Представляючи «православну версію» Просвітництва, Мосхос обговорює твори таких грецьких авторів, як Вульгаріс, Теофілос Кайріс (1784–1853) та ін., аби на їх прикладі показати хибність погляду на східний містицизм та ісихазм як засадниче відкидання секулярного західного знання (с. 507), а також неправомірність тези про православний консерватизм, доктринальний та інтелектуальний «пуританізм» і наявність «імунітету від згубних західних впливів» (с. 513). У контексті представлення «філокалійного руху» Мосхос згадує ще одного українця — Паїсія Величковського та його твір «Філокалія» («Добротолюбіє»). Підсумовуючи, автор закликає вийти поза межі такого дискурсу, в якому контакти між Східною Церквою і західним Просвітництвом інтерпретуються лише як підкорення Заходу чи як відчуження Сходу.

Другу розвідку, пера професора ранньомодерної історії і релігійних студій Пенсильванського університету Ентоні Роебера, присвячено православним впливам на західні теології (с. 517–530). Вже на початку есею автор окреслює їх як «короткочасні, спорадичні та непереконливі», а також наголошує, що, навпаки, православні богослови засвоювали західні методики, аби «захищати» власну традицію *vis-à-vis* із Заходом (с. 517). Згадано також Берестейську унію — як таку, що в умовах «неспроможності Константинополя»

та провінціалізації різних центрів «східно-центрального європейського православ'я» (east-central European Orthodoxy), на локальному рівні, активізувала полемічне богослов'я (с. 522). Незначність православних упливів Роебер констатує і в ділянках літургійної та позалітургійної побожності, узявши за приклад духовність засновника Ордену ораторіанців Філіпо Нері (1515–1595), сформовану не лише на творах Августина Аврелія та Йоана Касіяна, а й на духовно-аскетичних повчаннях Йоана Лівствичника — класичній аскетичній лектурі східних християн. За висновком автора, Філіпо Нері постає як «єдиний приклад впливу православного богослов'я» (с. 527).

На завершення додам, що в третій частині книжки уміщено есеї про теологію і науку, природне право та богослов'я, неологію XVIII ст., стосунок Ляйбніца і Вольфа до теології, взаємовпливи теології та філософії тощо.

Як писав Роже Шарт'є, «реальність минулого найчастіше доступна для нас лише через дискурси, за допомоги яких здійснюються спроби її упорядкувати»⁹. Рецензована книжка якраз і видається вдалою спробою упорядкувати знання про теологічні дискурси ранньомодерного часу. Це своєрідний *compendium locorum theologicorum*, компендіум знань про європейську (а точніше західноєвропейську) теологію, який дозволяє бодай у загальних рисах ознайомитися із католицькими теологічними школами, протестантськими богословськими традиціями та їхніми особливостями, із ранньомодерним соціанством та унітаризмом, пієтизмом, янсенізмом тощо. На жаль, схожі процеси в Східній Європі книжка практично не заторкує. З одного боку, це зумовлено європоцентристським підходом авторів, проте, з другого боку, це оприявнює маргінальність досліджень історії теології на східноєвропейських теренах, і то вже не згадуючи про їхню недостатню «видимість» у західному академічному дискурсі.

⁹ Роже Шарт'є, *Письменная культура и общество* (Москва, 2006), 207.

Bibliography

A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe, edited by Ulrich L. Lehner, Michael Printy. Leiden; Boston: Brill, 2010.

Elliott, Mark W. «Christology in the Seventeenth Century». In *The Oxford Handbook of Christology*, edited by Francesca Aran Murphy, 297–314. Oxford: Oxford Univ. Press, 2015.

Enlightenment and Catholicism in Europe: a Transnational History, edited by Jeffrey D. Burson, Ulrich L. Lehner. Notre Dame, Ind.: Univ. of Notre Dame Press, 2014.

Lehner, Ulrich L. *Enlightened Monks: the German Benedictines, 1740–1803*. Oxford [u.a.]: Oxford Univ. Press, 2011.

Lehner, Ulrich L. *Monastic Prisons and Torture Chambers: Crime and Punishment in Central European Monasteries, 1600–1800*. Eugene, Or.: Cascade Books, 2013.

Lehner, Ulrich L. *The Catholic Enlightenment: the Forgotten History of a Global Movement*. New York: Oxford University Press, 2016.

Shartie, Rozhe. *Pismennaia kultura i obshchestvo*. Moskva, 2006.

Terpstra, Nicholas. «Early Modern Catholicism». In *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350–1750*. Vol. 1: *Peoples and Place*, edited by Hamish Scott, 601–625. New York: Oxford University Press, 2015.

The Cambridge Companion to Christian Mysticism, edited by Amy Hollywood, Patricia Z. Beckman. New York: Cambridge University Press, 2012.

The Oxford Handbook of Sacramental Theology, edited by Hans Boersma. Oxford [u.a.]: Oxford Univ. Press, 2015.

The Oxford Handbook of the Protestant Reformations, edited by Ulinka Rublack. New York: Oxford University Press, 2016.